

A study of Cataloging Manuscripts and lithography in Iran

Habibollah Azimi

*Corresponding author, Assistant Professor of National Library and Archives of Iran, Tehran, Iran.

E-mail: habibazimi@yahoo.com

Zohreh-Sadat Mousavi

Expert of planning and reviewing manuscript and rare resources of National Library and Archives of Iran, Tehran, Iran. E-mail: zm3568@yahoo.com

Abstract

Objective: The similarity of the lithography to the manuscripts in terms of appearance and manner of writing is far more than the similarity to printed books, for example illumination and decorations, margins, notes of ownership and endowment, stamps, the name of the scribe at the end of the book, are examples of similarity to manuscripts and lithographs. For this reason, the catalogers of lithography are trying to express the details of each bibliographic and codicology information in the same way as the manuscripts in the catalogs. Due to the lack of fixed principles and rules of standardized cataloging of lithography that are accepted by all catalogers, catalogs and worksheets of lithography books in libraries are not monotonous. In fact, manuscripts, as the written legacy of the past are highly contributive in identifying the culture, civilization, and the ancient sciences, always considered by scholars of all disciplines. These precious and rich resources can be viewed in different perspectives like history, art, library and information science, sociology, etc. Form a Library and Information Science perspective, this study attempts to explore the types of manuscripts and lithography in large libraries of Iran in terms of cataloguing, and present a unified common model for them.

Methodology: In this research, descriptive - analytic method has been used and the data collection tool was a checklist. It attempts to explain the current status of cataloging of manuscripts and lithography in five major libraries: Astan Qods library, National library, Marashi Najafi library, Central library of Tehran University, and the Islamic Consultative Assembly library.

Findings: Given that the needs of the researchers are more diverse and more complex every day, it need to be answered review in the cataloging of manuscripts and lithography in Iran for Design and compilation of National Standard WorkSheet. The most important reasons for the formation of the idea of designing a unitary pattern for the same processing and organizing of

lithography and manuscripts are: 1. Lots of similarity to the books of lithography with manuscripts (with 76.5% share of the elements of worksheet of cataloging the manuscripts and lithographs); 2. Old and worthy of these two types of materials and their maintenance in the same storage in most libraries in terms of their special preservation and conservation; and 3. The need for more libraries to focus on lithography books, similar to manuscripts, with the uniformity of their cataloging. So, the unifying manuscript and rare resource cataloging practices is possible.

Conclusion: Because of the nature of the research of the manuscripts and lithographs of various aspects, it is necessary that the information items of each book be recorded in their catalogs in order to We do not waste any data at the time of retrieval, and the end user will be easily guided to the desired text. In this research, a common cataloging worksheet of manuscript and lithography including 82 items was proposed to create a common cataloging model for the libraries. In this proposed model, we have tried to provide the most information elements for the common cataloging of manuscripts and lithographs.

Keywords: Cataloging of manuscripts, Cataloging of lithography books, Common cataloging of manuscripts and lithography, Large libraries of Iran.

بررسی فهرست‌نویسی نسخ خطی و چاپ سنگی در ایران با استناد به ۵ کتابخانه بزرگ و ارائه الگوی مشترک واحد

حبیب الله عظیمی

* نویسنده مسئول، استادیار پژوهشی و مشاور سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران. رایانامه: habibazimi@yahoo.com

زهره سادات موسوی

کارشناس برنامه‌ریزی و بررسی منابع خطی و نادر سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران. رایانامه: zm3568@yahoo.com

چکیده:

اهداف پژوهش: بررسی وجوه اشتراک و افتراق فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی در کتابخانه‌های بزرگ ایران و ارائه الگوی واحد با طراحی و پیشنهاد کاربرگه مشترک فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و کتب چاپ سنگی.

روش‌شناسی: در این پژوهش از روش توصیفی-تحلیلی بهره گرفته شده و ابزار گردآوری داده‌ها سیاهه‌وارسی است.

یافته‌ها: میزان اشتراک عناصر فهرست برگه فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی ۷۶/۵ درصد و میزان افتراق آن‌ها ۲۳/۴ درصد است. بنابراین یکسان‌سازی شیوه‌های فهرست‌نویسی منابع خطی و نادر امکان‌پذیر است.

نتیجه‌گیری: جهت ایجاد یک الگو و شیوه مشترک فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و کتب چاپ سنگی، کاربرگه مشترک فهرست‌نویسی با دربرداشتن ۸۲ عنصر پیشنهاد شده است.

کلیدواژه‌ها: فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی، فهرست‌نویسی کتاب‌های چاپ سنگی، فهرست‌نویسی مشترک نسخ خطی و چاپ سنگی، کتابخانه‌های بزرگ ایران.

کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی

فصلنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی، دوره ۲۲، شماره ۱، بهار ۱۳۹۸، صص. ۲۷-۴.

تاریخ ارسال: ۹۷/۸/۳۰ - تاریخ پذیرش: ۹۷/۱۰/۱۷

مقدمه

فهرست‌نگاران نسخ خطی در ایران سعی داشته‌اند تا با ارائه اطلاعات کتاب‌شناختی به صورت فهرست‌ها و فهرستگان‌ها به شناسایی و معرفی نسخه‌های خطی گردآوری شده در کتابخانه‌ها و مراکز نگهداری آن‌ها بپردازند. هر فهرست‌نگاری جدای از رعایت سبک کلی فهرست‌نویسی، سلیقه شخصی را در برخی از عناصر نسخه‌شناسی در فهرست خود اعمال کرده است. بر این اساس، شیوه‌های مختلفی برای تهیه و تدوین این فهرست‌ها توسط فهرست‌نگاران به کار گرفته شده است. در بررسی شیوه‌های مختلف فهرست‌نویسی نکات مثبت یا منفی سبک‌های مختلف و میزان نزدیک شدن هر سبک به سمت استاندارد شدن در سطح ملی و هماهنگی با اصول بین‌المللی مورد توجه قرار می‌گیرد.

با نگاهی به فهرست‌های چاپ شده از نسخه‌های خطی تفاوت‌های زیادی در کار اساتید پیشکسوت و نسل جوان به چشم می‌خورد. بر اساس تفاوت‌های موجود در شیوه فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی، آن‌ها را به دو دوره سنتی و نوین (عظیمی، ۱۳۸۷) تقسیم کرده‌اند. در این تقسیم‌بندی عناصری چند را می‌توان دخیل دانست، از جمله: مقوله‌ها و اطلاعات کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی منعکس شده در هر فهرست، میزان اطلاعات ارائه شده برای هر مقوله، نحوه آوردن اطلاعات در هر مقوله مانند مستند شدن یا نشدن اسامی و موضوع. در شیوه‌های سنتی علاوه بر رعایت سبک کلی فهرست‌نویسی یعنی تقسیم فهرست در دو بخش کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی، وابسته به علایق فهرست‌نویس است و بیشتر جنبه ذوقی دارد. ولی در فهرست‌نویسی به شیوه نوین از قواعد فهرست‌نویسی نسخه‌های چاپی در مواردی مانند مستند کردن اسامی و موضوعات استفاده می‌شود.

اهمیت فهرست‌نگاری منابع چاپ سنگی نیز به حدی بوده است که اکثر کتابخانه‌های بزرگ کشور که دارای نسخه‌های چاپ سنگی می‌باشند را به واکنش واداشته است. منابع چاپ سنگی، هم اکنون جایگاه خود را در کنار سایر منابع کتابخانه‌ای دارا می‌باشند و ضروری است کتابداران کتابخانه‌های دارا نسخه‌های چاپ سنگی با مبحث فهرست‌نگاری منابع چاپ سنگی آشنا شده و این منابع را جزئی از منابع اطلاعاتی کتابخانه و در کنار سایر منابع به حساب بیاورند تا امکان پاسخگویی بهتر و در نهایت رضایت بیشتر مخاطبین فراهم گردد. گام اول در معرفی این نسخه‌ها فهرست‌نگاری آن‌هاست تا کیفیت، کمیت و اهمیت این آثار هرچه بیشتر و زودتر روشن شود و محققان و علاقمندان بتوانند سریع و به آسانی دریابند که در هر کتابخانه و مخزنی چه کتاب‌هایی هست و هر کتابی را که می‌خواهند در کجا می‌توانند بیابند. هنوز بسیاری از مجموعه‌های چاپ سنگی ایران فهرست نشده مانده‌اند (آراسته، ۱۳۹۴).

چاپ سنگی از سال ۱۲۵۰ تا ۱۳۲۰ ه.ق. حاکم بلامنازع چاپ در ایران بود (دبیری، ۱۳۸۴) و پس از آن نیز تا پایان دوره قاجاریه و اوایل دوره پهلوی، کم و بیش ادامه یافت. در این مدت، کتاب‌های بسیار زیادی به این روش چاپ شد که با ویژگی‌های نسخه‌های خطی، اشتراک‌های زیادی دارد و در عین حال بسیار نفیس و ارزشمند می‌باشند. کتاب‌های چاپ سنگی، حاصل دوره انتقال از نسخه‌های خطی به نسخه چاپی به شمار می‌روند و از ذخایر گرانبه‌ای این مرز و بوم و حاوی معارف بزرگان ما در موضوعات مختلف می‌باشند که در کتابخانه‌های مختلف ایران پراکنده‌اند. این کتاب‌ها دارای ارزش‌های فراوان تاریخی، علمی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی هستند. علاوه بر متن اصلی، نسخه دارای حواشی، شرح‌ها، تقویم‌ها، وقف‌ها، امضاءها، و مهرهای حاوی اطلاعات تکمیلی جالبی است که برای محققان ارزش فراوانی دارد. این کتاب‌ها همواره به جهت ویژگی و شرایط خاص (نظیر نوع چاپ، خط، تاریخ کتابت، قدمت و نفاست علمی، هنری و ...) اهمیت و ارزش بسیاری دارد. با وجود داشتن نفاست و منحصر به فرد بودن نسخه‌ها، تحقیقات در خور توجهی در مورد ذخیره و سازماندهی رایانه‌ای این منابع، صورت نگرفته است (آراسته و دیگران، ۱۳۹۰).

ظرافت کتاب‌آرایی به کار رفته در کتب چاپ سنگی همچنین وجود مقدمه‌ها و تقریظات و مهرها و اجازات نگاشته‌شده بر آنها، شباهت کتب چاپ سنگی به نسخه‌های خطی از نظر شکل ظاهر و شیوه نگارشی را به مراتب بیشتر از شباهتشان با کتاب‌های چاپی می‌کند. به همین جهت فهرست‌نگاران کتب چاپ سنگی سعی می‌کنند تا مشخصات جزئی هر اثر از لحاظ کتابشناسی و نسخه‌شناسی را در فهرست برگه‌ها بیان کنند. به سبب فقدان اصول و قواعد ثابت و استاندارد فهرست‌نویسی چاپ سنگی که مورد قبول همه فهرست‌نگاران باشد، فهرست‌ها و فهرست برگه‌های کتب چاپ سنگی در کتابخانه‌ها یکدست نیستند. بیشتر فهرست‌های منتشر شده بدون آشنایی با شیوه کار فهرست‌نگار به سادگی قابل استفاده نیستند. در نتیجه، ادغام این فهرست‌ها و فراهم آوردن مجموعه‌ای یکدست که حاوی تمامی اطلاعات مربوط به نسخه‌های چاپ سنگی باشد، امکان‌پذیر نیست.

لازم است تلاش‌هایی که در کشور به ویژه در کتابخانه ملی در چند دهه گذشته در جهت طراحی و استفاده از شیوه‌ای علمی و استاندارد در فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و کتب چاپ سنگی انجام شده همچنان ادامه یابد تا شاهد به‌کارگیری شیوه واحد در فهرست‌نگاری منابع خطی و نادر در کتابخانه‌های ایران باشیم.

مسئله این پژوهش، بررسی شیوه‌های فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و کتب چاپ سنگی در کتابخانه‌های بزرگ ایران و امکان‌سنجی یکسان کردن شیوه فهرست‌نویسی این منابع و ارائه الگوی واحد با طراحی و تنظیم یک کاربرگ مشترک فهرست‌نویسی است تا راهکاری برای ایجاد هماهنگی و یکدستی و

سهولت انجام فرآیند فهرست‌نویسی در کتابخانه‌ها ارائه گردد و دسترسی و سهولت استفاده محققان و پژوهشگران به منابع خطی و نادر کتابخانه‌ها به راحتی و با سهولت بیشتر امکان‌پذیر گردد. لذا تهیه فهرست مشترکی از منابع قدیمی و ارزشمند کتابخانه‌ها (اعم از خطی و چاپ سنگی) ابزاری است که می‌توان سریع‌تر به آن هدف رسید.

اهداف پژوهش عبارتند از: بررسی وجوه اشتراک و افتراق فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی، امکان‌سنجی یکسان‌سازی فهرست‌نویسی منابع خطی و نادر، ارائه الگوی واحد و کاربرگه مشترک فهرست‌نویسی نسخ خطی و کتب چاپ سنگی.

سؤال‌های پژوهش چنین است:

۱. عناصر فهرست برگه نسخه‌های خطی و چاپ سنگی با سیاهه واری به چه میزان مطابقت دارد؟
۲. آیا یکسان‌سازی شیوه‌های فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی امکان‌پذیر می‌باشد؟
۳. در صورت امکان پذیر بودن یکسان‌سازی، عناصر پیشنهادی فهرست برگه مشترک نسخه‌های خطی و چاپ سنگی کدام است؟

از آنجا که این پژوهش در صدد تبیین وضعیت موجود فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی در پنج کتابخانه بزرگ: آستان قدس، ملی، مرعشی نجفی، مرکزی دانشگاه تهران و مجلس شورای اسلامی است از روش توصیفی - تحلیلی بهره گرفته شده است. ابزار گردآوری داده‌ها در این پژوهش، سیاهه واری است. در طراحی سیاهه واری از عناصر کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی موجود در فهرست‌برگه‌های کتابخانه‌های مورد بررسی و عناصر موجود در مارک ایران استفاده شد. در این پژوهش، تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی صورت گرفته و در قالب جداول توزیع فراوانی و نمودار ارائه شده است. جهت رسم نمودارها از نرم افزار اکسل استفاده شده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از توزیع فراوانی، درصد و میانگین استفاده شده است. در پایان، یافته‌های پژوهش، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. در این پژوهش کتابخانه‌هایی که بیش از پانزده هزار جلد نسخه‌های خطی دارند و دارای فهرست‌های منتشر شده بالاتر از پانزده جلد فهرست هستند، مورد بررسی قرار گرفته اند، چرا که بررسی سبک و وضعیت فهرست‌نویسی در چند کتابخانه بزرگ، برای کتابخانه‌های دارای مجموعه کمتر نیز به نحوی قابل تعمیم است.

پیشینه پژوهش

نازی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود به نقد و بررسی نقاط ضعف و قوت در شیوه‌های موجود فهرست‌نویسی نسخ خطی در ۵ کتابخانه بزرگ ایران پرداخته است. وی در نهایت جهت ارائه یک الگوی

مطابق با استانداردهای جهانی و الگوی فهرست‌نویسی ایرانی، الگویی در ۲۲ ناحیه کلی پیشنهاد کرده است که مشتمل بر بیشترین عناصر اطلاعاتی برای فهرست‌نویسی یک نسخه خطی است. در این الگو در بخش کتاب‌شناسی از قواعد انگلو امریکن تبعیت شده ولی در بخش نسخه‌شناسی از قواعد موجود در جهان و کاربرگه‌های داخلی و خارجی برای توصیف عناصر نسخه‌شناسی استفاده شده است.

خوشبخت (۱۳۸۸) در پی دست یافتن به میزان پراکندگی عناصر کتاب‌شناختی پیشینه‌های نسخه‌های خطی در بانک نسخه‌های خطی خانه کتاب، در پژوهشی سعی داشته تا وضعیت حاکم بر پیشینه‌های کتاب‌شناختی را تبیین کند و از مدل مفهومی «اف. ار. بی. ار» به علت قابلیت‌های آن برای سازماندهی نسخه‌های خطی، به عنوان الگویی جهت پاسخگویی به نیازهای موجود در فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی استفاده نماید. نتایج حاصل از این تحقیق حاکی از آن است که فهرست‌نویسان در درج اطلاعات کتاب‌شناختی در عناصر مختلف به صورت معناداری تفاوت قائل می‌شوند و پدیدآور اصلی بیشتر مورد توجه واقع شده است؛ همچنین اختلاف معنادار بین میزان انطباق بر قواعد نشان داده شده است.

عظیمی (۱۳۸۷) در مقاله‌ی نو به فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و پیوند میان شیوه‌های سنتی و نو، تفاوت‌های دوره‌ای فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی را در دو دوره سنتی و نوین بررسی کرده است. کتابخانه ملی از سال ۱۳۷۲ شیوه جدیدی را برای فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی طراحی و اجرا کرد. از ویژگی‌های این روش هماهنگ شدن آن تا حد زیادی با استانداردهای جهانی فهرست‌نویسی ولی با مقداری تفاوت با انگلو امریکن به دلیل هماهنگ بودن با ویژگی‌های آثار ایرانی اسلامی است. وی این شیوه جدید را به نوعی استانداردسازی ملی و منطقه‌ای می‌داند. کار اخیر کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران در پیاده‌سازی یک روش جدید که ادعا می‌شود یک روش استاندارد ملی و منطقه‌ای را بررسی می‌کند است.

موسوی چلک (۱۳۸۰) در مقاله «اصول و قواعد فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی» به توصیف قواعد فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی بر اساس قواعد AACR2 در دو بخش توصیفی و تحلیلی و نحوه تعیین سرشناسه پرداخته است. در نهایت بر فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در ایران به دلیل پیروی نکردن از یک روال خاص و استاندارد AACR2، ایرادهایی را مطرح ساخته اند.

آراسته، فتاحی و آزاد (۱۳۹۰) در مقاله «طرح پژوهشی طراحی الگویی برای ذخیره و سازماندهی کتاب‌های چاپ سنگی» با توجه به نبود سامانه‌ایی نظام‌مند برای ذخیره‌سازی و سازماندهی کتاب‌های چاپ سنگی در کشور و در نتیجه نبود امکان دسترسی و استفاده مؤثر از این سرمایه‌ها به ارائه فرمتی برای ذخیره و سازماندهی اطلاعات مربوط به نسخه‌های چاپ سنگی در کشور پرداخته اند.

امیری و دیگران (۱۳۹۰) در مقاله «بررسی وضعیت مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ سنگی مراکز فرهنگی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور و ارائه راهکارهای مطلوب» نتیجه می‌گیرند که وضعیت حفاظت، مدیریت و اشاعه اطلاعات نسخه‌های خطی و چاپ سنگی در کتابخانه‌های عمومی کشور مناسب نبوده و انجام فهرست‌نویسی و تهیه بانک‌های اطلاعاتی را یکی از راهکارهای بهبود وضعیت این منابع در آن کتابخانه‌ها دانسته‌اند.

سلطانپور (۱۳۷۳) در پژوهش خود با عنوان «فهرست کتب درسی چاپ سنگی موجود در کتابخانه ملی ایران سال ۱۳۰۵-۱۳۳۱» به معرفی تعدادی از کتب درسی چاپ سنگی بین سال‌های ۱۲۶۸-۱۳۴۴ قمری برابر با ۱۳۰۵-۱۳۳۱ شمسی پرداخته است که با استفاده از کاربرگ‌های مستند و مدون کتاب‌های چاپ سنگی تهیه و تنظیم شده است.

مسعودی (۱۳۷۴) در پژوهش خود تحت عنوان «فهرست تحلیلی کتاب‌های چاپ سنگی ایران (قطع رحلی) موجود در کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران» فهرست ۱۵۰ عنوان کتاب چاپ سنگی ایران، قطع رحلی، موجود در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران را بررسی و معرفی کرده است. این فهرست به دلیل موقعیت خاص کتاب‌ها در فاصله زمانی بین نسخه‌های خطی و کتاب‌های چاپی جدید و برابری آن‌ها با نسخه‌های خطی بر اساس فرم جدیدی که تلفیق فهرست‌نویسی قدیم و جدید می‌باشد، صورت گرفته است.

غالی نصر^۱ (۲۰۰۷) به بررسی تنوع فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در مؤسسات مصری و چگونگی تطبیق دادن این روش‌های متنوع پرداخته است. ایشان در نهایت عناصر موجود در مارک ۲۱^۲ را که در جهت فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی مفید است را به عنوان یک راه حل ارائه کرده است.

سیمپسون ماریارتی^۳ (۲۰۰۴) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود به بررسی فهرست‌نویسی توصیفی کتاب‌های کمیاب و ضرورت وجود و سابقه آن در آمریکا پرداخته است. ایشان در ادامه با هدف کمک به فهرست‌نویسان نسخه‌های کمیاب جهت استفاده از ویرایش جدید «فهرست‌نویسی توصیفی مواد کمیاب (کتاب‌ها)»^۴ (DCRM(B) تغییرات موجود در متن پیشنهادی ویرایش سوم DCRM(B) را نسبت به ویرایش دوم آن یعنی «فهرست‌نویسی توصیفی نسخه‌های کمیاب»^۵ (DCRB) بررسی کرده‌اند.

1. Ghali Nasr

2. Marc 21

3. Simpson Moriarty

4. Descriptive Cataloging of Rare Materials(Books)

5. Descriptive Cataloging of Rare Books

هامفری^۱ (۲۰۰۰) در مقاله «نسخه‌های خطی و ابرداده^۲» با توجه به اهمیت فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی به دلیل تخصص بالای مورد نیاز فهرست‌نویسان جهت انجام فهرست‌نویسی و هزینه بر بودن فهرست‌نویسی این آثار و با توجه به غیرقابل دسترس بودن نسخه‌های خطی برای عموم مردم حتی بعد از فهرست‌نویسی، به بررسی پروژه‌های انجام گرفته جهت تغییر این نوع محدودیت دسترسی پرداخته است. بر این اساس ایشان سه پروژه: فهرست‌های دیجیتال نسخه‌های خطی آرایه‌مند کتابخانه ملی بریتانیا (Dig CIM^۳)، پایگاه کنسرسیوم اروپایی برای نسخه‌های خطی و اوراق نام برده شده از طریق شبکه‌های اروپا (MALVINE^۴)، و دست‌نوشته‌های دیجیتال دانشگاه کلمبیا (DS^۵) را بررسی و ابردادها و روش‌های به‌کارگرفته در آن‌ها را مقایسه کرده اند. در نهایت ایشان معتقد است که بر اساس نوع پروژه و اهداف اجرایی آن از قواعد و ساختارهای ابردادهای خاص برای مؤسسات استفاده شده است.

جمع بندی پیشینه پژوهش: پژوهش‌های مرتبط انجام شده در داخل و خارج از کشور را می‌توان به چند گروه تقسیم کرد:

۱. بررسی شیوه‌های فهرست‌نویسی نسخ خطی در ایران و نیز تنوع آن‌ها در مؤسسات کشور مصر به منظور ارائه الگوی مناسب در جهت یکدست شدن شیوه‌ها؛
  ۲. طراحی الگو برای ذخیره و سازماندهی کتب چاپ سنگی به‌منظور سهولت دسترسی محققان به اطلاعات یکدست کتب چاپ سنگی؛
  ۳. بررسی فهرست تحلیلی کتاب‌های چاپ سنگی یا فهرست توصیفی آن‌ها در ایران و آمریکا با هدف ارائه پیشنهاد برای ویرایش قواعد جهانی فهرست‌نویسی کتب نادر و کمیاب؛
  ۴. بررسی سه پایگاه دیجیتال نسخ خطی در بریتانیا و اروپا و کلمبیا و ارائه پیشنهاد استفاده از قواعد ساختارهای ابردادهای خاص برای مؤسسات به جهت دسترسی آسان محققان به اطلاعات این نسخه‌ها؛ و
  ۵. بررسی مجموعه‌های نسخ خطی و چاپ سنگی در کتابخانه‌های عمومی کشور از جهت حفاظت و نگهداری، سازماندهی و فهرست‌نویسی و اطلاع‌رسانی آن‌ها با هدف ارائه راهکارهای مطلوب.
- همچنان که مشاهده می‌شود تحقیقات انجام شده مرتبط با موضوع این پژوهش، صرفاً در خصوص سازماندهی و فهرست‌نویسی یکدست نسخه‌های خطی و یا کتاب‌های چاپ سنگی است؛ ظاهراً در پژوهش‌های بررسی شده، جدا بودن شیوه‌های فهرست‌نویسی این دو منبع اطلاعاتی ارزشمند و قدیمی جزء مفروضات و

6. Hamphrey

7. Metadata

3. British library's Digital catalogue of Illuminated Manuscripts

4. European consortium's database entiteled Manuscripts And Letters Via Integrated Networks in Europe

5. Columbia University's Digital Scriptorium

بدیهیات بوده است و تاکنون تحقیقی در جهت یکسان شدن شیوه سازماندهی کتب چاپ سنگی و نسخ خطی صورت نگرفته است. با توجه به اشتراکات زیادی که این دو نوع ماده ارزشمند و قدیمی وجود دارد، پژوهش حاضر در صدد ارائه راهکاری جهت یکدست شدن شیوه سازماندهی و فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی می‌باشد.

فهرست نویسی نسخه‌های خطی

به مجموعه فعالیت‌هایی که به تهیه صورت نظام‌مند نسخه‌های خطی در یک یا چند کتابخانه و تسهیل دستیابی به محتوای فکری آنان منتهی می‌شود، فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی می‌گویند. اهمیت فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در آن است که نسخه‌های خطی بنا به طبیعتشان، اغلب منحصر به فرد هستند و در کتابخانه‌های مختلف، به ویژه کتابخانه‌های قدیمی و مهجور، پراکنده اند. بدون فهرست‌نویسی و فراهم کردن نقطه‌های بازپایی کافی، پژوهشگران نمی‌توانند نسخه‌های خطی را شناسایی کنند و به آن‌ها دست یابند و در تصحیح متون کهن یا پژوهش‌های تاریخی از آن‌ها بهره گیرند. در نگاه به ماهیت فهرست‌نویسی و به تبع آن فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی، توافق وجود ندارد. فهرست‌نویسی از آنجا که به گردآوری اطلاعات مربوط به (کتاب) نسخه‌ها می‌پردازد، فن و از آن جهت که به تحلیل تاریخی اطلاعات درباره نسخه‌های اهتمام دارد، در حوزه علوم واقع می‌شود (وفادار مرادی، ۱۳۷۹).

شیوه‌های فهرست نویسی نسخه‌های خطی در ایران

شیوه‌های فهرست‌نویسی نسخ خطی در ایران در ۳ قسم زیر قابل تبیین است:

(۱) **شیوه سنتی:** شیوه‌ای است که تا قبل از سال ۱۳۰۵ ش در بین فهرست‌نویسان مسلمان رایج بوده است. تهیه فهرست برای کتاب‌ها از سده دوم و سوم هجری در بین دانشمندان اسلامی رواج یافت و فهرست‌های متعددی در این زمینه تدوین گردید. در این شیوه، بیشتر تأکید بر تهیه فهرست‌های سیاهه مانند و بر شمردن آثار بوده است. در فهرست‌های این دوره دو دیدگاه حاکم بوده است. دیدگاه اول که به کتاب به عنوان یک شیء ذی قیمت توجه می‌شده است و غرض از تنظیم آن، مراقبت و حفظ کتاب‌ها بوده که به آن سیاهه گفته می‌شود. دیدگاه دوم که جنبه علمی داشته و بیشتر متوجه ماهیت کتاب‌ها بوده و به فهرست و فهرستگان امروزی نزدیک‌تر است و آن فهرست نامیده می‌شود.

(۲) **شیوه میانه:** از سال ۱۳۰۵ با انتشار اولین جلد از فهرست نسخه‌های کتابخانه آستان قدس شروع شد؛ در کار تمام فهرست‌نویسان این دوره، این فهرست‌ها دارای وجوه مشترکی در کلیت مربوط به ذکر دو

بخش کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی هستند؛ اما در ریزه‌کاری و تقدم و تأخر عناصر اطلاعاتی، تعداد فیله‌های ضروری که برای هر بخش از کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی باید ذکر گردد و میزان تفصیلی که هر فیلد باید داشته باشد، هماهنگی وجود ندارد و هر فهرست‌نویس اسلوب خاص خود را دنبال می‌کند. بیشتر فهرست‌های فهرست‌نویسان ایرانی تدوین شده بعد از سال ۱۳۰۵ داری این شیوه می‌باشند و تا عصر حاضر هم این شیوه فهرست‌نویسی در کنار فهرست‌نویسی مدرن ادامه یافته است. در آغاز این دوره، فهرست‌های نسخه‌های چاپی و خطی همانند جلد اول فهرست آستان قدس با هم و در یک مجلد فهرست‌نویسی و چاپ شده اند؛ ولی در دوره بعد، فهرست‌های این دو نوع کتاب از هم جدا شده و تقسیم‌بندی‌های دیگری برای تنظیم فهرست‌های نسخه‌های خطی اعمال گردید که عبارتند از:

الف) تقسیم‌بندی موضوعی: مانند فهرست‌های آستان قدس رضوی و برخی از مجلدات فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

ب) تقسیم زبانی: مانند فهرست‌های کتابخانه ملی که در شش جلد نخست، نسخه‌های فارسی و در بقیه مجلدات، نسخه‌های عربی فهرست شده اند.

ج) تقسیم و ترتیب بر اساس تاریخ ورود نسخه‌های به کتابخانه و شماره ثبت اختصاصی به آن‌ها: مانند فهرست‌های کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی و اکثر فهرست‌های موجود در کشور (عظیمی و نازی، ۱۳۸۹).

به سبب فقدان اصول و قواعد ثابت و استاندارد که مورد قبول همه باشد، تدوین فهرست‌های نسخه‌های خطی یکدست نیست. بیشتر فهرست‌ها بدون آشنایی با شیوه کار فهرست‌نویس به سادگی قابل استفاده نیستند.

۳) شیوه نوین: فهرست‌نویسی نوین، بر اساس استانداردهای کتابداری نوین است که طراحی آن از ۱۹۳۹ توسط کتابداران و آرشیویست‌های امریکایی شروع شد و در ۱۹۵۴ تکمیل و ارائه گردید. در این شیوه، در فهرست‌نویسی توصیفی، از قواعد فصل ۴ «قواعد فهرست‌نویسی انگلوامریکن» که به فهرست‌نویسی توصیفی نسخه‌های خطی اختصاص دارد، پیروی می‌شود و نواحی توصیف در آن عبارتند از: ناحیه عنوان و شرح مسئولیت، ناحیه ویرایش، ناحیه تاریخ، ناحیه توصیف ظاهری، و ناحیه یادداشت.

در فهرست‌نویسی تحلیلی، برای اختصاص موضوع از زبان طبیعی (کلمات موجود در عناوین و یادداشت‌ها) و یا «سرعنوان‌های موضوعی» استفاده می‌شود. مستندسازی نام‌ها نیز در فهرست‌نویسی توصیفی و تحلیلی رعایت می‌شود.

نقطه آغازین شیوه نوین را می‌توان در فهرست‌های کتابخانه ملی مشاهده کرد. برخی از ویژگی‌های آن عبارتند از: مستند کردن موضوعات و اسامی، سرشناسه قرار گرفتن پدیدآور به جای عنوان کتاب، دادن شناسه افزوده به کاتب و به‌کارگیری قالب مارک (MARC)^۱ برای ورود اطلاعات فهرست‌نویسی در پایگاه اطلاعاتی کامپیوتری نسخه‌های خطی و مواردی از این قبیل. فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی به شیوه مدرن در ایران تحت تأثیر قواعد فهرست‌نویسی انگلو امریکن (ویراست دوم) قرار گرفت که در این شیوه، سعی بر آن شده تا علاوه بر حفظ و یا اصلاح و تطبیق برخی از خصوصیات فهرست‌نویسی سنتی ایرانی - اسلامی از قواعد جهانی در زمینه فهرست‌نویسی نیز در این زمینه تبعیت شود. بر این اساس کاربرگ‌های جدیدتری تهیه شد که کاربرگ قبلی کتابخانه ملی (مورد استفاده در جلد‌های ۱۵-۲۲) نمونه بارز این امر است. با ورود کامپیوتر به عرصه فهرست‌نویسی و نیاز به ذخیره و تبادل اطلاعات در بانک‌های اطلاعاتی نیاز به قالبی جهت ذخیره وجود داشت. کتابخانه ملی برای اولین بار از قالب مارک (MARC) جهت ذخیره اطلاعات استفاده کرد و بر این مبنا کاربرگ‌های بر اساس مارک ایران طراحی گردید و در آن عناصر اطلاعاتی بیشتری بر اساس قواعد فهرست‌نویسی موجود در جهان در زمینه فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی در نظر گرفته شده است (عظیمی و نازی، ۱۳۸۹).

فهرست‌نویسی کتب چاپ سنگی

با گسترش صنعت چاپ و محدود شدن نسخه‌های خطی و چاپ سنگی، دادن اطلاعات دقیق و جامع از این منابع کمک فراوانی به ارائه تلاش‌های علمی و هنری دانشمندان گذشته است. اهمال و کوتاهی در این امر، ارتباط رشته‌های علمی را با سابقه آن‌ها از بین خواهد برد. از زمانی که آلوتیس زنه فلدر^۲ صنعت چاپ سنگی را اختراع نمود و تا زمانی که میرزا صالح تبریزی اولین قرآن چاپ سنگی را در تبریز منتشر نمود، سال‌ها می‌گذرد، چاپ سنگی توانست به جهت سرعت بیشتر، هزینه کمتر و سهولت کار به مدت تقریباً ۵۰ سال یگانه روش چاپ در ایران باشد، در این فاصله بسیاری از علما و اندیشمندان عصر قاجار و بعد از آن توانستند با استفاده از این موقعیت بسیاری از آثار خود را چاپ نموده و در دسترس عموم قرار دهند.

۱. فهرست‌نویسی ماشین خوان و مبانی فراداده: (MARC) Machine Readable Cataloging

جدای از اهمیت متون چاپ شده به شیوه چاپ سنگی، وجود مقدمه‌ها، تفریظ‌ها، مُهرها و اجازات نگاشته شده بر این آثار و چاپ بسیاری از نسخه‌های فرهیختگان آن دوران به صورت چاپ سنگی و نبود دست‌نوشته‌هایی از آن‌ها، خود اهمیت دو چندان برای نگهداری و سازماندهی و ارائه مطلوب این بخش از متون داده است. این در حالی است که نسخه‌های چاپ سنگی جدا از محتوای علمی، مشحون از خلاقیت‌های فنی و هنری در زمینه خطاطی، صفحه‌آرایی، تصویرسازی و ... است.

شیوه‌های فهرست‌نویسی کتب چاپ سنگی در ایران

با بررسی کاربرگه‌های فهرست‌نویسی کتب چاپ سنگی در کتابخانه‌های بزرگ کشور، دو شیوه کلی فهرست‌نویسی را می‌توان به شرح زیر مطرح نمود:

۱) فهرست‌نویسی چاپ سنگی بر اساس فهرست‌های نسخه‌های خطی

برخی از کتابخانه‌های بزرگ کشور با توجه به وجوه فراوان مشابهت کتب چاپ سنگی با نسخه‌های خطی، این دو منبع اطلاعاتی قدیمی و ارزشمند را مشابه با یکدیگر تلقی کرده و شیوه سازماندهی آن‌ها را تقریباً یکسان دانسته اند و در کاربرگه‌های فهرست‌نویسی چاپ سنگی اندک تغییر را نسبت به کاربرگه نسخ خطی اعمال کرده اند. با توجه به تحول و تکامل شیوه فهرست‌نویسی در طول چند دهه گذشته در برخی از کتابخانه‌های کشور، طبعاً شیوه فهرست‌نویسی چاپ سنگی نیز دچار تغییر و تحول بوده است. در شیوه فهرست‌نویسی چاپ سنگی بر اساس فهرست‌های نسخ خطی، دو شیوه زیر مشاهده می‌شود:

الف) فهرست‌نویسی مطابق با شیوه میانه نسخ خطی

برخی از فهرست‌نگاران پیشین، اطلاعات کتب چاپ سنگی را همانند نسخ خطی در دو بخش کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی آورده اند و در کاربرگه چاپ سنگی علاوه بر درج تمامی عناصر اطلاعاتی موجود در کاربرگه‌های نسخ خطی، بخشی را به درج اطلاعات مربوط به چاپ و نشر کتاب (همچون: محل چاپ یا نشر، تاریخ چاپ، چاپخانه، ناشر، بانی چاپ، مصحح چاپ و تیتراژ) اختصاص داده اند. کاربرگه‌های چاپ سنگی کتابخانه آیت الله مرعشی و کتابخانه آستان قدس رضوی از این شیوه تبعیت کرده اند. بخش اول، شامل کتاب‌شناسی است که شناسایی و معرفی نویسنده، شارح، مصحح، مترجم و سایر پدیدآورندگان کتاب، عنوان کتاب، توضیحات لازم درباره کتاب، مجموعه‌ها (در صورتی که کتاب به صورت

مجموعه به چاپ رسیده است)، زبان اثر، ذکر چند جمله از آغاز و انجام اثر، موضوع کتاب، چاپ‌های دیگر اثر می‌پردازد و در پایان منابع مورد استفاده ذکر می‌گردد.

بخش دوم آن مربوط به نسخه‌شناسی است که مانند کاتب، محل کتابت، نوع خط، حاشیه‌ها، یادداشت‌های تملک، مهر یا مهرهای کتاب و... مشخصات چاپ نسخه اعم از محل چاپ، نام چاپخانه، نام ناشر یا کسانی که در تولید کتاب سرمایه‌گذاری کرده‌اند، محل توزیع، تاریخ چاپ، بهای کتاب، تیراژ کتاب، صفحه‌شمار، تعداد جلد و نوع کاغذ را در اختیار استفاده‌کنندگان قرار می‌دهد.

ب) فهرست‌نویسی مطابق با شیوه‌نویس خطی

برخی از کتابخانه‌های دیگر همچون کتابخانه ملی در یکی دو دهه گذشته به تبع تغییر شیوه فهرست‌نویسی نسخ خطی از شیوه میانه به شیوه مدرن، سازماندهی چاپ سنگی را نیز به شیوه نوین تغییر داده‌اند. در این شیوه علاوه بر ارائه اطلاعات کتب چاپ سنگی در دو بخش کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی، مستند کردن نام مؤلف (به عنوان سرشناسه) و مستند کردن نام سایر پدیدآورندگان (به عنوان شناسه افزوده) و انتخاب موضوع کتاب از سرعنوان‌های موضوعی فارسی به کاربرگه اضافه شده است.

در این شیوه، پس از یادداشت تمامی اطلاعات در کاربرگه لازم است اطلاعات آن را به صورت قابل قبول تنظیم و ارائه کرد که این کار غالباً به شکل زیر به انجام رسیده است.

اطلاعات لازم در کاربرگه:

۱- اطلاعات کتاب‌شناسی مانند نام پدید آور اثر، تاریخ تولد و وفات، نام اثر، نام مصحح یا شارح و ... ،

زبان اثر و تاریخ آن

۲- اطلاعات نسخه‌شناسی مانند کاتب، تاریخ کتاب و... محل چاپ، نام چاپخانه و تزئینات و جلد و...

۳- کتاب‌شناسی تحلیلی مانند تعیین موضوع کتاب بر اساس مستندهای کتابداری

۴- یادداشت‌های توضیحی درباره کتاب مانند عناوین دیگر کتاب، معرفی فصل‌های کتاب، یادداشت

جملات آغاز و پایان کتاب، بهای کتاب، ذکر یادداشت‌هایی که در حواشی کتاب (صفحه عنوان و صفحه پایانی یا صفحات داخلی جلد) نوشته شده است و معرفی مهرهای آن.

۵- معرفی منابع و چاپ‌های دیگر کتاب (مسعودی، ۱۳۸۴).

در کتابخانه ملی در سال‌های اخیر به تبع به کارگیری قالب مارک (MARC) برای ورود اطلاعات

فهرست‌نویسی نسخ خطی، کاربرگه‌های چاپ سنگی نیز بر اساس مارک طراحی و کتب چاپ سنگی بر اساس مارک فهرست‌نویسی شده‌اند.

۲) فهرست‌نویسی چاپ سنگی همانند کتب خطی

برخی دیگر از کتابخانه‌های کشور با توجه به چایی بودن کتب چاپ سنگی، وجوه مشابهت این نوع ماده را با کتب چاپی بیشتر دانسته اند و شیوه سازماندهی چاپ سنگی را همانند کتب چاپی لحاظ کرده اند همانند کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که در سیستم جامع آن کتابخانه، کاربرگه واحدی برای فهرست‌نویسی کتب چاپی و سنگی طراحی و بر اساس این کاربرگه، فهرست‌نویسی چاپ سنگی در محیط کتب چاپی انجام می‌شود. در این شیوه، کتاب‌های چاپ سنگی همانند کتاب‌های چاپی بر پایه قوانین بین‌المللی فهرست‌نویسی می‌شوند، مگر آن که رده‌بندی کتاب‌ها - بنابه عللی، از جمله حالت جنگ داشتن برخی از آن‌ها - براساس قطع یا اندازه انجام گرفته باشد.

یافته‌های پژوهش

با استخراج اطلاعات درج شده در سیاهه واری و دسته‌بندی آن‌ها بر اساس سؤالات پژوهش، پاسخ به هر کدام از سؤال‌ها به شرح زیر ارائه می‌گردد.

پاسخ به سؤال نخست: «عناصر فهرست برگه نسخه‌های خطی و چاپ سنگی با سیاهه واری به چه میزان مطابقت دارد؟» در پاسخ به این سؤال، پس از بررسی اجمالی عناصر موجود در سیاهه واری، تطبیق و مقایسه صورت می‌گیرد.

عناصر موجود در سیاهه واری:

عناصر سیاهه واری برای هر یک از بخش‌های کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی عبارتند از:

۱. بخش کتاب‌شناسی و تحلیل موضوعی (بخش ثابت برای همه نسخه‌های تکراری موجود از یک اثر [عنوان] خاص): شماره بازیابی، پدیدآور اصلی، حقیقی حقوقی، عنوان اصلی اثر (عنوان قراردادی)، معرفی نسخه‌های و ابواب (فصل‌بندی)، تاریخ تألیف اثر، آغاز، انجامه، عنوان نسخه‌های، موضوع (مستند)، شناسه افزون عنوان، زبان.

۲. بخش نسخه‌شناسی (بخش متغیر در هر نسخه‌های موجود از یک اثر [عنوان] خاص): محل استنساخ، نام کاتب، تاریخ کتابت، کامل/ناقص (۲۰ کلمه آغاز)، توضیحات نقص نسخه‌های (در صورت افتادگی)، نوع خط، درجه خط، تعداد برگ‌ها (صفحات، جلد‌ها)، اندازه جلد (قطع)، تعداد سطرها، اندازه برگ، اندازه متن (نوشته)، تزئینات نسخه‌های، نوع جلد، درون جلد، نوع کاغذ، رنگ کاغذ، وضعیت آسیب‌دیدگی، سجع مهر، نام‌های مرتبط، امتیاز نسخه‌ها/ویژگی‌ها، یادداشت‌های تملک، یادداشت‌های وقف/هدا، منابع (مراجع اساسی معرفی)، حاشیه‌ها/تصحیح، شناسه افزوده نام‌ها، تاریخ فهرست‌نویسی.

مقایسه عناصر فهرست برگ نسخه‌های خطی و چاپ سنگی با سیاهه واریسی:

با استناد به فهرست برگه‌های نسخه‌های خطی و چاپ سنگی در ۵ کتابخانه ملی، مجلس، دانشگاه تهران، آستان قدس رضوی و آیت الله مرعشی و تهیه ۲ سیاهه واریسی و درهم کردن آن دو، سیاهه واریسی نهایی با ۹۸ عنصر جهت بررسی میزان اشتراک و افتراق عناصر فهرست برگه نسخه‌های خطی و کتب چاپ سنگی تهیه گردید. سپس هریک از عناصر فهرست برگه‌های نسخ خطی و کتب چاپ سنگی با عناصر سیاهه واریسی نهایی تطبیق شد و نتیجه تطبیق در جدول شماره ۱ درج گردید.

جدول ۱. میزان مطابقت عناصر فهرست برگه نسخه‌های خطی و چاپ سنگی با سیاهه واریسی

عناصر سیاهه واریسی	فراوانی اشتراک	درصد اشتراک (۱)	فراوانی افتراق	درصد افتراق (۲)
۷۵	۷۶/۵٪	۲۳	۲۳/۵٪	

همانطور که جدول نشان می‌دهد میزان اشتراک عناصر فهرست برگه فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی ۷۵ عنصر (۷۶/۵٪) و میزان افتراق عناصر فهرست برگه فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی ۲۳ عنصر (۲۳/۵٪) می‌باشد. بنابراین درصد اشتراک عناصر فهرست برگه فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی بیشتر از درصد افتراق عناصر آنهاست.

پاسخ به سؤال دوم: «آیا یکسان‌سازی شیوه‌های فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی امکان‌پذیر می‌باشد؟» در پاسخ به این پرسش می‌توان گفت: همانطور که جدول شماره ۱ نشان می‌دهد میزان اشتراک عناصر فهرست برگه فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی ۷۶/۵ درصد و میزان افتراق عناصر فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی ۲۳/۵ درصد است. با توجه به این که میزان اشتراک از درصد بالا و قابل توجهی برخوردار است، بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که این یکسان‌سازی امکان‌پذیر است؛ بدین نحو که عناصر مشترک عیناً حفظ شود و برای عناصر متفاوت، عناوین جدید و کلی‌تری لحاظ گردد و نهایتاً فهرست برگه‌ای مشترک جایگزین دو فهرست برگه نسخ خطی و چاپ سنگی گردد.

پاسخ به سؤال سوم: «در صورت امکان‌پذیر بودن یکسان‌سازی، عناصر پیشنهادی فهرست برگه مشترک نسخه‌های خطی و چاپ سنگی کدام است؟» در پاسخ به این پرسش که هدف غایی این پژوهش می‌باشد، الگوی پیشنهادی ارائه می‌گردد.

الگوی پیشنهادی بر اساس یافته‌های پژوهش:

بر اساس نتایج به‌دست آمده از این پژوهش جهت ایجاد یک الگو و شیوه مشترک فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و کتب چاپ سنگی با در نظر گرفتن ۹۸ عنصر موجود در سیاهه واری و ادغام برخی از آن‌ها در یکدیگر، کاربرگه مشترک فهرست‌نویسی با دربرداشتن ۸۲ عنصر مطابق با جدول شماره ۲ پیشنهاد می‌شود:

جدول ۲. عناصر پیشنهادی فهرست برگه مشترک نسخه‌های خطی و چاپ سنگی

ردیف	عناصر فهرست برگه مشترک نسخه‌های خطی و چاپ سنگی	توضیحات
۱	شماره بازیابی	
۲	شماره ثبت	
۳	سرشناسه	
۴	عنوان اصلی	
۵	پدیدآور (تکرار سرشناسه)	
۶	سایر پدیدآورندگان	
۷	تاریخ تألیف اثر (تاریخ ترجمه)	
۸	محل کتابت	
۹	نام کاتب	
۱۰	تاریخ کتابت	
۱۱	نام ناشر (دارالطباعة)	
۱۲	محل نشر و طبع	
۱۳	تاریخ نشر و طبع	
۱۴	سفارش دهنده و اهدا شونده	
۱۵	تیراژ	
۱۶	محل تألیف	
۱۷	کتابت از روی	
۱۸	تعداد جلد	
۱۹	تعداد صفحات / برگ	
۲۰	تعداد سطرها	
۲۱	راژه گذاری	
۲۲	اندازه برگ	
۲۳	اندازه سطور (اندازه نوشته یا متن)	

۲۴	نوع کاغذ
۲۵	رنگ کاغذ
۲۶	رنگ مرکب
۲۷	نوع و تزئینات جلد
۲۸	درون جلد
۲۹	اندازه جلد (قطع)
۳۰	تزئینات و آرایه‌های متن
۳۱	سبک‌ها و مکتب‌های آرایه‌ها
۳۲	آغاز متن
۳۳	انجام متن
۳۴	انجامه کاتب
۳۵	معرفی نسخه
۳۶	توضیحات نقص (میزان افتادگی)
۳۷	شکل و سجع مُهر
۳۸	امضاء
۳۹	وضعیت آسیب دیدگی و فرسودگی
۴۰	امتیازهای نسخه
۴۱	یادداشت کلی (دراوراق ظهریه)
۴۲	یادداشت عنوان و پدیدآور
۴۳	یادداشت تصحیح و مقابله
۴۴	ویراست و تاریخچه کتاب‌شناسی اثر
۴۵	یادداشت استنساخ
۴۶	یادداشت مربوط به نسخه
۴۷	یادداشت نحوه تهیه نسخه (اهدا، خرید و ...)
۴۸	مندرجات
۴۹	نوع و درجه خط
۵۰	تصاویر
۵۱	یادداشت فهرست ابواب و فصول
۵۲	یادداشت تملک
۵۳	یادداشت وقف
۵۴	یادداشت صحافی
۵۵	یادداشت مرمت

۵۶	یادداشت‌های افزوده
۵۷	حاشیه‌ها/ تصحیح
۵۸	عنوان مرتبط
۵۹	عنوان قراردادی
۶۰	عنوان مشترک قراردادی
۶۱	عنوان‌های دیگر (عنوان‌های گوناگون)
۶۲	عنوان افزوده توسط فهرست‌نویس
۶۳	عنوان موضوعی
۶۴	عنوان مشهور
۶۵	منابع دیده شده
۶۶	موضوع
۶۷	شناسه افزوده نام‌های پدیدآورندگان
۶۸	شناسه افزوده عنوان
۶۹	شناسه افزوده تنالگان
۷۰	زبان
۷۱	بهای خرید نسخه/اهدایی بودن نسخه
۷۲	نام فهرست‌نویس
۷۳	تاریخ فهرست‌نویسی
۷۴	نام ناظر بر فهرست‌نویسی
۷۵	تاریخ ورود اطلاعات به سیستم
۷۶	شناسگر رکورد
۷۷	سایر جزئیات (مصور، نقشه، جدول، نمونه، نمودار، عکس) و مواد همراه
۷۸	ضمائم نسخه
۷۹	صحافی شده در این مجلد
۸۰	صحافی شده با
۸۱	تصویر دیجیتال
۸۲	نام سازمان و مخزن نگهداری
۸۳	شماره‌های شناسایی دیگر (شماره پیشین)

به دلیل ماهیت تحقیقی بودن نسخه‌های خطی و چاپ سنگی از جنبه‌های مختلف، لازم است در فهرست‌نویسی این منابع، عناصر اطلاعاتی مختلف هر نسخه ذکر شود تا در هنگام بازیابی، ریزش اطلاعات وجود نداشته باشد و کاربر نهایی با سهولت به اثر مورد نظر خود هدایت گردد. بر این مبنا در این الگوی

پیشنهادی سعی شده تا بیشترین عناصر اطلاعاتی برای فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی ذکر گردد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها:

اگرچه تا به حال تحقیقی در جهت یکسان شدن شیوه سازماندهی کتب چاپ سنگی و نسخ خطی صورت نگرفته، لکن با توجه به تحقیقات نسبتاً گسترده‌ای که در خصوص تنوع شیوه‌های سازماندهی و فهرست‌نویسی هر کدام از این دو نوع ماده ارزشمند قدیمی در داخل و خارج از کشور به منظور سهولت دسترسی محققان به اطلاعات یکدست کتب چاپ سنگی و یا طراحی الگو برای ذخیره و سازماندهی آن‌ها و یا ارائه پیشنهاد برای ویرایش قواعد جهانی فهرست‌نویسی کتب نادر و کمیاب انجام شده، انجام این تحقیقات ضرورت بازنگری در شیوه‌های سازماندهی کتب چاپ سنگی و نسخ خطی را نشان می‌دهد.

از طرف دیگر با توجه به این که نیازهای مخاطبان هر روز متنوع‌تر و پیچیده‌تر می‌شود و لازم است به آن‌ها پاسخ داده شود، به نظر می‌رسد در فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی ایران نیاز به بازنگری جهت تدوین «فهرست برگه استاندارد ملی» وجود دارد.

دلایل شکل‌گیری اندیشه طراحی الگویی واحد برای ذخیره و سازماندهی یکسان کتب چاپ سنگی و نسخ خطی عبارتند از:

۱. نبود سامانه‌ای نظام‌مند و یکسان برای ذخیره‌سازی و سازماندهی کتب چاپ سنگی
۲. تعدد روش‌های فهرست‌نویسی این ماده اطلاعاتی و نبود امکان دسترسی و استفاده مؤثر از این سرمایه‌ها در کشور؛
۳. وجوه مشابهت زیاد کتب چاپ سنگی با نسخ خطی (با ۷۶/۵٪ اشتراک عناصر فهرست برگه فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی)، قدیمی بودن و ارزشمندبودن این دو نوع ماده و نگهداری آن‌ها در یک مخزن در بیشتر کتابخانه‌ها به لحاظ حفاظت و نگهداری خاص و یکسان آن‌ها؛
۴. منطقی نبودن طراحی دو شیوه متفاوت و جداگانه سازماندهی در بیشتر کتابخانه‌ها برای این دو نوع ماده به جهت معدود بودن هر یک از این دو نوع ماده در آن کتابخانه‌ها؛
۵. مقرون به صرفه نبودن طراحی دو سیستم نرم افزاری جداگانه برای دو ماده تقریباً همسان در بیشتر کتابخانه‌ها؛ و
۶. اهتمام و توجه بیشتر کتابخانه‌ها به کتب چاپ سنگی همسان نسخ خطی با یکسان شدن شیوه سازماندهی آن‌ها.

کارکردهای الگوی یکسان فهرست‌نویسی کتب قدیمی ارزشمند را از دو منظر می‌توان برشمرد:

الف) ذخیره اطلاعات و سازماندهی یکسان نسخ خطی و چاپ سنگی، که در آن:

- یک قالب یکدست و استاندارد برای ورود اطلاعات مربوط به کتب قدیمی و ارزشمند چاپ سنگی و نسخ خطی ارائه شود؛ و

- امکان ذخیره، نگهداری و روزآمدسازی اطلاعات مربوط به نسخه‌های چاپ سنگی همانند نسخ خطی در

سیستم‌های نرم افزاری کتابخانه‌ها فراهم شود.

ب) جستجو و بازیابی:

- امکان جستجو، بازیابی و استفاده مؤثر از اطلاعات مربوط به نسخه‌های چاپ سنگی همانند نسخ خطی

به سرعت و با سهولت فراهم گردد؛ و

- جستجو و بازیابی نسخه‌های چاپ سنگی همانند نسخ خطی با توجه به محل نگهداری نسخه مورد نظر،

و یافتن اطلاعات مربوط به نسخه فراهم آید.

برای رسیدن به یک استاندارد ملی تنها تهیه یک فهرست برگه مورد قبول همگان نمی‌تواند تمام مشکل

موجود را حل کند، چون وجود فهرست‌نویسی یکدست و استاندارد مقدمات و ابزار استاندارد می‌طلبد. بنابراین

لازم است مقدمات و ابزار استاندارد زیر جهت فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی تهیه گردد:

۱. فهرست‌نویسان آموزش دیده

۲. تدوین فهرست مستند مشاهیر (مشمول بر نام مستند شده مؤلفان، کاتبان، واقفان، شارحان،

مُحشیان، مترجمان و ...)

۳. تألیف و تدوین سرعنوان‌های موضوعی مخصوص نسخه‌های خطی و چاپ سنگی

۴. تألیف و تدوین اطلس رنگ‌ها، آرایه‌ها و تزئینات، جلد‌ها و مهرها

۵. اجرای تحقیقات آزمایشگاهی مناسب جهت تعیین ویژگی‌های هر یک از انواع کاغذ و در اختیار

فهرست‌نویسان نهادن نتایج این تحقیقات.

۶. تدوین قواعد و خط مشی مکتوب در ارتباط با فهرست‌نویسی استاندارد نسخ خطی و کتب چاپ

سنگی.

منابع

- آراسته، منوچهر؛ فتاحی، رحمت الله؛ آزاد، اسدالله (۱۳۹۰). طرح پژوهشی طراحی الگویی برای ذخیره و سازماندهی کتاب‌های چاپ سنگی. فصلنامه کتابداری و اطلاع رسانی، ۵۴، ۲۱۷-۱۹۳.
- آراسته، منوچهر (۱۳۹۴). فهرست کتاب‌های سنگی چاپ شبه قاره در مرکز احیاء میراث اسلامی قم. نقد کتاب میراث، تابستان و پاییز ۱۳۹۴، ۶ و ۷، ۱۲۰-۱۱۴.
- امیری، اکرم؛ شعبانی، احمد؛ حسن لاریجانی، حجت الله و قطبی، علی (۱۳۹۰). بررسی وضعیت مجموعه‌های نسخه‌های خطی و چاپ سنگی مراکز فرهنگی وابسته به نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور و ارائه راهکارهای مطلوب. دانش شناسی، ۱۵، ۱-۱۰.
- خوشبخت، ملیکا (۱۳۸۸). بررسی پراکندگی داده‌های کتاب‌شناختی در عناصر پیشینه‌های کتاب‌شناختی بانک نسخ خطی خانه کتاب و ارائه الگویی بر اساس مدل اف. ار. بی. ار جهت تهیه پیشینه‌های کتاب‌شناختی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، دانشگاه شهید بهشتی.
- دبیری، اکرم (۱۳۸۴). چاپ سنگی و دلایل رواج آن در ایران. فصلنامه کتاب، ۶(۲)، ۶۶-۵۹.
- سلطانيفر، صدیقه (۱۳۷۳). فهرست کتب درسی چاپ سنگی موجود در کتابخانه ملی ایران سال ۱۳۰۵-۱۳۳۱. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشکده علوم تربیتی، دانشگاه تهران.
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۷). نگاهی نو به فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و پیوند میان شیوه‌های شیوه‌های سنتی و نو. آیین میراث، ۴۹، ۱۳۹-۱۲۹.
- عظیمی، حبیب‌الله؛ نازی، ایوب (۱۳۸۹). نسخ خطی و فهرست‌نویسی آن در ایران. تحقیقات کتابداری و اطلاع رسانی دانشگاهی. ۵۲، ۹۲-۷۱.
- مسعودی، اکرم (۱۳۷۴). فهرست تحلیلی کتاب‌های چاپ سنگی ایران (قطع رحلی) موجود در کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشکده علوم تربیتی، دانشگاه تهران.
- مسعودی، اکرم (۱۳۸۴). معرفی پایان‌نامه‌های تصحیح نسخ خطی در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه تهران. کتاب ماه (کلیات). ۹۶، ۱۱۱-۱۱۰.
- موسوی چلک، افشین (۱۳۸۰). اصول و قواعد استاندارد فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی. پیام بهارستان. شماره ۷، ۲۵-۲۳.
- نازی، ایوب (۱۳۸۹). بررسی وضعیت فهرست‌نویسی نسخ خطی در ایران و ارائه الگوی مناسب. (پایان‌نامه کارشناسی). دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی.
- وفادار مرادی، محمد (۱۳۷۹). مقدمه‌ای بر اصول و قواعد فهرست‌نویسی در نسخه‌های خطی. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

References

- Araste, Manuchehr, Fatahi, Rahmatollah, & Azad, Asadollah (2011). Research Project Designing a Pattern for the Storage and Organization of Lithography Books. *Journal of Library and Information Science*, 54, 193-217. (in Persian)

- Araste, Manuchehr (2015). List of lithography books published by the Indian subcontinent at the Islamic Heritage Islamic Revival Center of Qom. *Legacy Book Review*, Summer and Autumn 1394, 6 & 7, 114-120. (in Persian)
- Amiri, Akram, Sha'bani, Ahmad, Hassan Larijani, Hojatollah, & Qotbi, Ali (2011). The study of the status of collections of manuscripts and lithographs of cultural centers affiliated with the public libraries of the country and providing the desired solutions. *Journal of Dentistry*, 15, 1- 10. (in Persian)
- Azimi, Habibollah (2008). A New Look at the Cataloging of Manuscripts and the Link between Traditional and New Practices. *Mirror of Heritage*, 49, 129-139. (in Persian)
- Azimi, Habibollah, & Nazi, Ayub (2010). Manuscripts and Cataloging in Iran. *Academic Library Information and Research journal*, 52, 71-92. (in Persian)
- Dabiri, Akram (2005). Lithographic printing and its causes in Iran. *Quarterly Journal*, 6(2), 59-66. (in Persian)
- khoshbakht, Melika (2009). *The study of the scattering of bibliographic data in the elements of the bibliographic history of the manuscript bank of the book house and the presentation of a model based on the model of F. R. BB For preparing bibliographic records*. Master's Degree, Faculty of Education and Psychology, Shahid Beheshti University. (in Persian)
- Masoudi, Akram (1995). *The Analytical Directory of Iranian Lithographic Book states in the Library of the Faculty of Literature and Humanities of Tehran University*. Master's Thesis, Faculty of Educational Sciences, University of Tehran. (in Persian)
- Masoudi, Akram (2005). The Introduction of Theses for correction of manuscripts in master's and Ph.D. periods of Tehran University. *Book of the Month (General)*. 96, 110-111. (in Persian)
- Mousavi Chalak, Afshin (2001). Principles and Rules of the Catalog of Manuscripts. *Baharestan Message*. 7, 23-25. (in Persian)
- Nazi, Ayub (2010). *Reviewing the status of cataloging of manuscripts in Iran and presenting a suitable pattern*. Thesis, Faculty of Educational Sciences and Psychology, Shahid Beheshti University. (in Persian)
- Sultanifar, Sedigheh (1994). *The list of lithography textbooks available at the National Library of Iran in the year 1303-1231*. Master's dissertation, Faculty of Educational Sciences, Tehran University. (in Persian)
- Vafadar Moradi, Mohammad (2000). *An Introduction to the Principles and Rules of Cataloging in Manuscripts*. Tehran: Library, Museum and Documents Center of the Islamic Consultative Assembly. (in Persian)
- Ghali Nasr, Walid (2007). Different Practices in Manuscript Cataloging in Egypt: How could they be reconciled? *The 3rd Islamic Manuscript Conference 28-31 Aug. 2007* University of Cambridge, UK. Retrieved at 2009/7/15 from:
TIMA www.islamicmanuscript.org/files/GHALI_Walid_2007_TIMA.pdf
- Humphrey, Joy (2000). Manuscripts and Metadata: Descriptive Metadata in Three Manuscript Catalogs: DigCIM, MALVINE, and Digital Scriptorium. *Cataloging & Classification Quarterly*. retrieved at 2010/2/20 from:

http://pdfserve.informaworld.com/226500_779856539_902736250.pdf

Simpson Moriarty, Kate (2004). *Descriptive Cataloging of Rare Materials (Books) and Its Predecessors: A History of Rare Book Cataloging Practice in the United States*. A Master's paper for the M.S. in L.S. degree. Advisor: Jerry D. Saye. Retrieved at 2009/7/10 from: <http://etd.ils.unc.edu:8080/dspace/bitstream/1901/127/1/katemoriarty.pdf>